

ایم. ایچ. پنهور

(ستاره امتیاز)

25 دسمبر 1925 - 21 اپریل 2007

هڪ پلوڙ سنڌ پارکو

سهيڙيندڙ: عمر سومرو

مختصر تعارف

ایم. ایچ. پنهور (محمد حسین پنهور) 1925 جي ڪرسمس ڏهاڙي (25 دسمبر) ابراهيم ڪڇي (دادو ضلعو) ۾ ڄائو. اين. اي. ڊي انجنيئرنگ ڪاليج مان 1949 ۾ مڪينڪل ۽ اليڪٽريڪل انجنيئرنگ ۾ بيچلر ۽ 1953 ۾ يونيورسٽي آف وسڪانسن، ميڊيسن (آمريڪا) مان ايگريڪلچرل انجنيئرنگ ۾ ايم. ايس. سي جي ڊگري حاصل ڪيائين.

شاگرديءَ واري زماني جي سندس دوستن منجهان الاهي بخش سومرو اڃا حال حيات آهي. ويجهن مائٽن منجهان پنهنجي مامي حڪيم محمد صالح ۽ استاد منجهان ميهڙ ۾ سائنس ۽ ميٿيميٽڪس جي استاد مسٽر چندناڻيءَ ۽ ڪراچيءَ ۾ مسٽر مَسڪاڻيءَ کيس وڌ ۾ وڌ متاثر ڪيو. استادن لاءِ سندس جذبات کانئس ٻڌل هنن لفظن منجهان پروڙي سگهجن ٿا: ”مون پاڻ کي ڇڏي ڇڏيو، جنهن ڏينهن منهنجو استاد گذاري ويو.“ زراعت جي ميدان ۾ ٽنڊو ڄام زرعي ڪاليج جي اڳوڻي پرنسپال محترم اي. ايم. شيخ ۽ آثار پرک (آرڪيالاجي) کاتي جي عملدارن ايف. اي. خان، ڊاڪٽر محمد رفيق مغل، شيخ خورشيد حسن ۽ سليم الحق کانسواءِ آدم پرک (اٿنٿروپولاجي) ۾ پروفيسر جوناٿن مارڪ ڪينوير، پروفيسر ڊاڪٽر لوئيس فلمر ۽ پروفيسر ايميريٽس نارما جوائس ڊائمنڊ جو معترف هو. سياسي، سماجي، تعليمي، ادبي ۽ تحقيقي ميدانن ۾ جي. ايم. سيد، ڊاڪٽر اين ميري شمل، محمد ابراهيم جويي، محمد ايوب کهڙي، ڊاڪٽر دائودپوٽي، رسول بخش پليجي، ذوالفقار علي ڀٽي، غلام مصطفيٰ شاهه، پير الاهي بخش، حاجي مولا بخش سومري، پير علي محمد راشدي ۽ پير حسام الدين راشدي سان سٺي ڏيڻ ويٺ هيس.

1953 کان 1969 تائين سنڌ ۽ اولھہ پاڪستان حڪومتن ۾ خدمتون سرانجام ڏنائين: پهريان چار سال سنڌ ۾ ايگريڪلچرل انجنيئر طور ڪم ڪيائين ۽ وڌيڪ ٻارهن سال سپرنٽينڊنگ انجنيئر ايگريڪلچرل مشينري طور ڪم ڪندي سنڌ ۽ بلوچستان جي آبادگارن کي بني سنوارڻ ۽ جر جي پاڻي جي سڌاري جون سهوليتون مهيا ڪيائين. ان عرصي دوران کاتي جي بلڊوزرن جو انگ تيرهن مان وڌائي ڇهه سو ۽ ملازمن جو انگ هڪ سو مان ڇهن هزارن تائين پهچايائين. بلڊوزرن جي مرمت لاءِ تيرهن ورڪشاپ ٺهرايائين، جيڪي اڃا تائين ڪم ڪن پيا. سنڌ ۾ ٽي هزار ۽ بلوچستان ۾ هڪ هزار ٽيڙ ويل لڳرايائين ۽ جر جي پاڻيءَ، ان جي سرجڻ، سڌاري ۽ سنوار سنڀال بابت ڏھ ڪتاب لکيائين. انهن منجهان 1964 ۾ لکيل ۽ 1969 ۾ وڌايل ۽ سڌاريل ”گراؤنڊ واٽر ان حيدرآباد اينڊ خيرپور ڊويزنس“ (ون يونٽ وارن ڏينهن ۾ سنڌ کي سنڌ سڏڻ ڏوه ليکبو هو) آبادگارن، سرڪاري رٿاڪارن ۽ ٽيڙ ويل هٿڻ وارن لاءِ ڄاڻ جو پندار ثابت ٿيو ۽ اڃا تائين ان عنوان تي ان کان بهتر ڪو ٻيو ڪتاب ناهي آيو.

پنهور صاحب جي زندگيءَ ۾ تمام وڏو موڙ 1970ع ڌاري تڏهن آيو، جڏهن کانئس سندس آمدنيءَ جو ذريعو سرڪاري نوڪري

اوجتو کسجي وئي ۽ کيس پنهنجون پاڙون نئين سر کوڙڻ لاءِ صرف ئي صرف پنهنجي علم سهاري پاڻ پتوڙڻو پيو. 1970 کانوئي مرڻ گهڙي تائين ريجائيءَ، پاڻيءَ جي نيڪر، جر جي پاڻيءَ، زراعت ۽ تعليم، تحقيق ۽ صنعت لاءِ گهربل سائنسي سامان ۾ مهارت رکندڙ هڪ انجنيئرنگ ڪنسلٽنگ ڪمپني هلائيندو رهيو ۽ صرف سرڪاري رٽائن تي ئي ڪم ڪيائين.

اباڻي ڪرت ڪڙمت به ڪندو آيو ۽ ٽنڊي ڄام ويجهو باغبانيءَ تي هڪ تحقيقي مرڪز ٺاهيائين، جتي چوويهه نوان ميوا متعارف ڪرايائين، جن منجهان ٻارهن سندس جيئري ئي پڙيءَ ۾ پهچي چڪا هئا. کوڙ سارا نوان ۽ مختلف ميوا پيدا ڪيائين، جيڪي روايتي مُندن کان ڪجهه مهينا پوءِ تائين به لهن ٿا. زندگيءَ جي پڇاڙڪن ڏهاڪو ڪن سالن دوران پنهنجي باغ ۾ جيت مار ۽ ٻوٽا مار دوائون بنهه بند ڪري مڪمل قدرتي پاڻن تي پاڙيائين. باغ ۾ ڪيل تحقيق آڌار هر ميوي لاءِ ڌار ڌار مٽيويٽل لکيائين، جيڪي سڀ گڏائجن ته چار هزار کن صفحا ٿيندا ۽ لٽل ميون ۽ پاڇين تي سندس لکيل ڏهه مينيويٽل ان کان سواءِ آهن. سندس ڇپيل مضمونن ۽ انجنيئرنگ ۽ زراعت تي ڪتابن جو انگ اسي کن ٿيندو ۽ پنجاهه کان وڌيڪ سائنسي موضوعن تي رپورٽون پڻ ڇپجي چڪيون اٿس. سندس بُني سندس ئي جوڙيل سنواريل هن باغ جي پاسي ۾ آهي، جتي هر سال سندس ئي جوڙيل ايم. ايڇ. پنهور ٽرسٽ پاران سندس ياد ۾ ميڙاڪو ڪري سندس تحقيقي خدمتن کي اجاگر ڪيو ويندو آهي ۽ انهن کي وڌ ۾ وڌ ماڻهن جي لاپ وٺڻ جوڳو بڻائڻ لاءِ ويچار وٺڻ ڪئي ويندي آهي.

اسڪول جي زماني کان وٺي سنڌ بابت هر موضوع جو اڀياس سندس مشغلو رهيو. جيئن ته ٽر جون لائبريريون سنڌ يا باغباني يا انجنيئرنگ تي سڀ ڪتاب وٺڻ جي سگهه نه رکنديون آهن، تنهنڪري هي پنهنجي لاءِ ڪتاب پاڻ ملهه وٺندو هو. اهڙي ريت چوڏهن هزار کن ڪتاب سنڌ تي، ايترائي ڪتاب ۽ رسالا ميون تي، ٻارهن هزار کن ڪتاب انجنيئرنگ ۽ ماحوليات تي ۽ ڏهه هزار کن ٻين سائنسي موضوعن تي، ڪل ملائي پنجاهه هزار کن ڪتاب گڏ ڪيائين.

پنهور صاحب جو ننڍپڻ سنڌ جي بهراڙيءَ ۾ گذريو، جتي سنڌ جي سماجي، موسمي، معاشي، معاشرتي، سياسي، جاگرافيائي ۽ مذهبي حالتن کان سواءِ ماحول، زراعت ۽ فطرت سندس ڪچي ۽ ڪوري ذهن تي پنهنجي حقيقي روپن جا اڻ مٽ چٽ چٽيا. اڳتي هلي شهري زندگيءَ (دنيا جي کوڙ سارن ملڪن) جي مشاهدن، پرايل سائنسي، ٽيڪنيڪي، تاريخي، جاگرافيائي ۽ ماحولياتي ڄاڻ ۽ آفيسرن، حڪمرانن، مذهبي توڙي روحاني پيشوائن، سردارن، جاگيردارن، هنرمندن ۽ پورهيتن سان ويجهڙي ڏيٺ ويٺ سندس لاءِ سنڌ جي هر ڏيک کي سمجهڻ پروڙڻ سولو بڻايو ۽ سندس ڳوڙهي پارکو فطرت کي اوجر ڪري کيس سوڌ، پروڙ ۽ لڪڻ جو ڏانءُ ڏنو.

سنڌ تي سندس لکڻين منجهان ”گرائونڊ واٽر ان حيدرآباد اينڊ خيرپور ڊويزنس“ 1969 (299 صفحا)، ”سورس مٽيريل آن سنڌ“، 1977 (600 صفحا)، ”ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ“، 1983 (700 صفحا)، جنهن جو سنڌي ترجمو ”پيرائتي سنڌ ڪٿا“ (سنڌيڪار عمر سومرو) عنوان سان 2011 ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو، ”اٽن السٽريٽيڊ هسٽاريڪل اٽلس آف سومرا ڪنگڊم آف سنڌ“، 2003 (248 صفحا) جنهن جو سنڌي ترجمو ”تصوير سنڌ“ (سنڌيڪار عمر سومرو) عنوان سان 2006 ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو، ”واٽر رڪٽائرمينٽ آف رويرين ايريا آف سنڌ“، ”پوسٽ هارويسٽ ٽيڪنالاجي آف مينگوز“، ”سڪس ٽائونڊ پيئرس آف اريگيشن ان سنڌ“، 2011 (314 صفحا)، جيڪو سندس لاڏاڻي کانپوءِ عمر سومري ترتيب ڏنو ۽ انهي جو سنڌي ترجمو ”سنڌ جي ريجائي تاريخ جا ڇهه هزار سال“، 2013 (312 صفحا)، ڇپجي پڌرا ٿي چڪا آهن. سندس ڪجهه ٻيا ڪتاب جهڙوڪ ”هسٽاريڪل اٽلس آف سنڌ“ (300 نقشا)، جنهن لاءِ دنيا جي مختلف ڀاڱن جا سنڌ ڏيکاريندڙ اسي کان وڌيڪ تاريخي نقشن جا ڪتاب ۽ ٽي هزار کن نقشا گڏ ڪيا هئائين، ”هسٽري آف سنڌ ان پڪچرس“، ”ڪلاسيڪيٽڪ چينجس اينڊ ڊيٽر ايمپيڪٽ آن هسٽري آف سنڌ“ ۽ ”سوشل هسٽري آف سنڌ“ (ٽن ڀاڱن ۾) پڻ ڇپجڻ جي انتظار ۾ آهن. سنڌ تي سندس سو کان وڌيڪ مضمون (900 صفحا) ڇپيل آهن، جن منجهان ڪجهه جا ترجما پڻ ٿي چڪا آهن، انهن کي ”اٽنشيٽ سنڌ“ نالي سان ڇپرائڻ جو سندس ارادو سندس جيئري انجام رسي نه سگهيو.

سنڌ، زراعت، سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ تي ڪيترائي ايوارڊ ماڻيائين، جن ۾ صدر پاڪستان پاران انجنيئرنگ ۽ زراعت تي 1992 ۾

ڏنل ”ستاره امتياز“ به شامل آهي.

دنيا به دل تي گهميو. پنهنجي پسند جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ زندگيءَ جا آخري ٽي ڏهاڪا لاڳيتو يورپ ۽ اتر آمريڪا ويندو رهيو.

سندس چارٽي پٽ آمريڪا ۾ رهندا هئا، جن منجهان هڪ سندس جيئري گذاري ويو.

21 اپريل 2007 تي لاڏاڻو ڪري ويو. پنهنجي جيون جي پهرين ڏهن سالن بابت انگريزيءَ ۾ لکيل سندس آتم ڪٿا جو سنڌي ترجمو ”جڳ بيتي آپ بيتي“ عنوان سان سندس جيئري ڇپجي پڌرو ٿيو.

سندس جوڙيل ايم. ايڇ. پنهور ترست جون واڳون پٽس سني حسين پنهور سنڀاليون آهن، جنهن جي ڪوششن ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي سهڪار سان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ايم. ايڇ. پنهور چيئر ٺهڻ جو ڪم هلي پيو.

سندس ڪيل ڪم بابت مڪمل ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ ويب سائيٽ www.panhwar.com ڏسي سگهجي ٿي.

ايم. ايڇ. پنهور جو ڪم منهنجي نظر ۾

ايم. ايڇ. پنهور هڪ گهڻ رُخو سائنسدان ۽ ڳوڙهي پارکو ۽ بيباڪ فطرت رکندڙ - An instinctive analyst - سنڌي ڏاهو هو ۽ سندس ان instinct کي supplement ڪيو سندس وسيع علم ۽ مشاهدي. 1945 ۾ 20 سالن جي ڄمار ۾ ڇپيل سندس پهرئين ڪتابڙي ”مسلم عورت“ تي جڏهن سندس خلاف ”ڪفر“ جي فتويٰ مڙهي وئي ۽ وري خوشقسمتيءَ سان انگريزي ٻوليءَ ۾ مهارت به مائٽيائين ته پنهنجي امڙ جي ٻولي سنڌيءَ ۾ لکڻ ڇڏي انگريزيءَ ۾ لکڻ شروع ڪيائين ۽ انهن فتوائون ڏيندڙن جي انگريزي نه سمجهي سگهڻ واري ڪمزوريءَ جو پرپور لاڀ وٺندي دل کولي لکيائين ۽ پوءِ جنهن به کيس پڙهيو ۽ سمجهيو سو ساراهڻ کان رهي نه سگهيو، پر اها ڳالهه پنهنجي جاءِ تي سچ ٿي وئي ته فتوائن جي فيڪٽرين وارا سنڌي ٻوليءَ کي علم جي ان ايڏي وڏي خزاني کان محروم رکڻ ۾ سوڀارا ٿيا. جيتوڻيڪ تاريخ تي ڪم ڪرڻ کي پنهنجي جاگير سمجهندڙ ٽولو کيس زرعي سائنسدان سڏي محدود ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو، پر پنهور صاحب سنڌ جي تاريخ تي سائنسي انداز ۾ ڪم ڪري هڪ پلوڙ تاريخدان طور پڻ پاڻ مڃايو.

سنڌ واسي ڊگهي عرصي تائين پنهنجي تاريخ ۽ سڀيتا سان لاڳاپيل هر قسم جي سوالن جا جواب عربن پاران سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ ٻاهران اچي سنڌ تي حاڪمت ڄمائيندڙ حاڪمن جي پاڇي ۾ پلجندڙ عالمن ۽ تاريخدانن جي لکيل ڪتابن ۽ پٽن، ڀائرن، چارڻ جي گهڙيل لوڪ داستانن مان ڳوليندا رهيا. ٻئي پاسي پنهور صاحب هڪ نئين راهه گهڙي. هن انهن شين مٿان پاڙڻ بجاءِ ماضيءَ جي آبهوا، وايو منڊل، سنڌ کي جيون ڏيندڙ سنڌوءَ جي متجندڙ وهڪرن ۽ انهن جي نتيجي ۾ ٿيندڙ پاڻيءَ جي نظام جي تباهيءَ، لڏپلاڻ، ڏنڊن جي متڄڻ، ماڻهن جي سماجي زندگيءَ جهڙوڪ پيداوار، ان جي ذريعن، ان تي هلندڙ وس، ان جي ورهاست، ان جي اپائيندڙن، هارين ۽ ڪاريگرن، انتظام ۽ انصاف، زراعت، بني پٽي تي ڏيڻ جي مُدي، مال جي واڙن، بنين تائين پاڻي پهچائڻ جي ذريعن، ڪاڻين، ڌاتن جي علم، صنعتن ۽ انهن مان ٺهيل شين، ازدواجي زندگيءَ، ڪٽنب ۽ ٻارن، رسمن، گهرن ۽ گهرو سينگار، هنرن، آڏوتن جي مهارت، پراڻن آثارن، ماڻهن جي هاڻي، مهانڊن، لٽي ڪپڙي، گهڻ گڻن، کاڌي پيئي، ٽيڪسن ۽ اوڳاڙين، سڪن ۽ مهرن، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي، پرڏيهي لاڳاپن، پرڏيهي واپار، ڏيهي واپار ۽ واپارين، واپار ۽ اچ وڃ لاءِ ڪم ايندڙ گسن، ڌرمي ويساهن، رهڻي ڪهڻي، موت ۽ زندگيءَ ۾ ويساهه، فلسفي، صفائي سترائي، دوائن ۽ ڦڪين، ڊاڪٽرن ۽ ويڃن، صحت ۽ هٿ سڄي، انڌن ويساهن، عام ماڻهوءَ جي جيون ڪٿا، معاشي حالتن، ماڻهن جي گذران، گذريل جڳن ۾ آيل جاگرافيائي ڦيرڦار، پورهئي آثار ٺهيل طبقن ۽ انهن وچ ۾ لاڳاپن، سماجي زندگي، رسمن، وندر ورونهن، وقت گذر، وانڌڪائي، ماڻهوءَ جي قدرت ڏانهن رويي، ٻولين، ادب، ٻاهرين دنيا سان ادبي لاڳاپن، سکيا

۽ نظرين ۽ سڀ کان اهم ڳالهه ڏکار ۽ سڪار وارن ڏينهن ۾ عورتن ۽ ٻارن جي رتبي ۾ ٿيندڙ ڦيرڦار جو اڀياس ڪري انهن اندر لڪل تاريخ، سڀيتا ۽ رهڻي ڪهڻي جي انيڪ رازن کي اجاگر ڪيو ۽ ان ڳوڙهي اڀياس سان جيڪا تصوير اڀري تنهن جي ڪسوٽيءَ تي مختلف دؤرن ۾ تاريخ بابت سنڌ اندر يا سنڌ کان ٻاهر لکيل ڪوڙ سارن فارسي، عربي ۽ انگريزي ڪتابن ۾ آيل واقعن کي ڀيٽڻ ۽ پروڙڻ جي ڪوشش ڪيائين.

سنڌي تاريخ لکندڙن ۾ سندس سڀني کان نرالي ڳالهه اها آهي ته تاريخ بابت تحقيق ۾ شاعريءَ کي ڪڏهن به پنهنجي دليل جو آڌار نه بڻايائين. ڪنهن لوڪ ڪٿا کي ڪنهن ڪيڏي به وڏي شاعر چو نه پنهنجي شاعريءَ ۾ آڻي يا ڳائي مقبول بڻايو هجي، پر اها تاريخ جي پرک تي پوري نه آئي ته پنهور صاحب ان جي ”پاپولر سينٽيمينٽ“ واري حيثيت جي اوڀر ۾ وڃي مقبوليت ماڻڻ بجاءِ ان کي تاريخ نه پر لوڪ ڪٿا ئي مڃيو. کيس ادراڪ هو ته fantasies ۾ پڌل ۽ ”حال“ ۾ مست سگهڙ ۽ شاعر (حال ٻنهي معنائن ۾) تاريخ کي مٿاڇرو مٿاڇرو رڳو پنهنجي مرضيءَ مطابق گل ٽاڪڻ لاءِ وڇڙندا آهن. ۽ جيڪڏهن سُرَت سان سوچجي ته پنهور صاحب چوي سچ ٿو ته اهي ويچارا رڳو گل ٽاڪڻ جا ئي ڀلا آهن. پاڻ ئي نظر ڦيرائي ڏسو: اياز جهڙو پڙهيل لکيل ۽ ويهين صديءَ جو مڃيل مهان ڪوي به پنهنجي انداز ۾ نوان ڪردار گهڙي منظوم ناٽڪ ’دودي سومري جو موت‘ لکڻ کان نه رهي سگهيو. اهڙا ناٽڪ ادب ۽ ثقافت جي اوسر جي حوالي سان ڀلي اهم هجن، پر انهي قصي جي تاريخي حقيقت نه هجڻ واري پنهور صاحب جي دعويٰ سندس لکڻين وسيلي سڀني تائين پهچي چڪي آهي، بلڪ هاڻ ته ڪوڙ سارن ٻين محققن به پنهور صاحب جي ويچارن کي سنجيدگيءَ سان سمجهڻ شروع ڪري ڏنو آهي. پنهور صاحب جي راءِ ۾ لوڪ ڪٿاڪارن، سگهڙن ۽ شاعرن جي گهڙيل ۽ سنواريل سينگاريل لوڪ ڪٿائن، بيتن (ڪن کي آيتون به چيو ويو)، ڏورن، پرولين، قصيدن، پڌائڻن، ڦونڊن، جنگنامن، شاهنامن ۽ نوحن وغيره کي سنجيده تاريخ نٿو مڃي سگهجي.

ڦلندر جي 2010 واري ميلي جي موقعي تي اخبارون شاعرن، سگهڙن ۽ اديبن وغيره پاران ثقافت کاتي جي رويي خلاف احتجاج جي خبرن سان ڀريل هونديون هيون. اها ڏانهوڙ گهڻو ڪري انهن ميلن پيري ٿيندي آهي، جن جي هٿاڻن ۾ ثقافت کاتو ڀاڱي ڀائيوار هوندو آهي. ڇا لاءِ هوندي آهي؟ ان تي راءِ ڏيڻ معنيٰ گهڻن جي ڌمڪي سڏڻ. ڇو ته ميڊيا ماڻوٺ هجي، پرنٽ يا اليڪٽرانڪ، ان تي راج اڄ به انهن ڏانهوڙ ڪرڻ وارن جوئي آهي، سوشل ميڊيا بابت شايد اڃا طيءَ ناهي. تڏهن ئي ته انهن جي لفظ لفظ کي پر لڳي ويندا آهن ۽ سندن بي ٽڪي ڳالهه به فلسفو ٿي پيش ٿيندي آهي. اتي هڪڙي شاعر ۽ اديب پروفيسر صاحب پاران ڦلندر تي پڙهيل مقالو مون ڏٺو. درجنين ڪتابن جو مصنف اهو پروفيسر صاحب نه رڳو پاڻ پي. ايڇ. ڊي آهي، پر جيڪڏهن مان ليل ناهيان ته پي. ايڇ. ڊي فيڪٽري آهي، درجن کان مٿي پي. ايڇ. ڊي تيار ڪري چڪو آهي. نالو نٿو ڪٿان، رڳو ايترو ٻڌايان ته سنڌ جي هڪ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي ڊپارٽمينٽ ۽ سنڌي ٻولي اٿارٽيءَ جو سربراھ رهي چڪو آهي. موصوف پنهنجي مقالي ۾ ڦلندر جي دل کولي ثنا خواني ڪئي آهي ۽ ڏاڍي هڳاءِ پري ٻوليءَ ۾ ساڻس منسوب قصا تاريخي روپ ڏئي بيان ڪيا اٿس. پر هيڏي ساري مقالي ۾ سنڌ جي انوقت جي سياسي يا سماجي صورتحال بابت هڪ ست به ناهي ۽ نه وري اهو ٻڌايل آهي ته، ايم. ايڇ. پنهور صاحب چواڻي، مجبوريءَ وچان پنهنجو ملڪ ڇڏي دربدر ٿي ڏڪجي هتي پهتل ان شخص پاران درويشي روپ ڌاري نه رڳو سنڌ پر پوري پاڪستان جي سڀ کان ڊگهي عرصي کان آباد شهر سيوهڻ تي قبضو ڄماڻڻ سان فائدو انهي کي ۽ انهي جي گادي سنڀاليندڙ سندس هموطنن کي ٿيو يا سنڌ ۽ سنڌ جي پراڻن واسين کي. ويجهڙ ۾ هڪڙي پٺاڻ پير پاران گورک تي قبضو ڄماڻڻ وارين ڪوششن جي خبر ته گهڻن کي هوندي. اهو آهي هڪ پڙهڻي لکڻي شاعر، اديب ۽ استادن جي استاد پروفيسر جو حال، جنهن جا شاگرد به پي. ايڇ. ڊي ڪرڻ وارن جا گائيد آهن ۽ اها پڪ آهي ته سندس هن مقالي کي علمي تحقيقي درجو ڏئي ان مان حوالا ڪنيا ويندا. هاڻ! اهي شاعر جيڪي پاڻ کي ”امي“ يعني اڻپڙهيل ڪوٺائي ڦٽندڙ هئا، سي تاريخ سان ڪهڙي ويدن ڪندا هوندا؟ سو ليڪو سڀڪو پاڻ ڪري.

2010 ۾ عمرڪوٽ ضلعي جي عمرڪوٽ شهر جي عمرڪوٽ قلعي ۾ عمرڪوٽ سيمينار ٿيو. ڪوڙ سارا سگهڙ، ڪوي ۽ اديب اتي گڏ ٿيا. سيمينار سڏائڻ وارو انوقت جو ڊي. سي. او پاڻ به فلاسافر ۽ اديب هجڻ جو دعويدار هو. لڳ ڀڳ سڀ تقريرون ٻڌم.

عمرڪوٽ سان جُڙيل ڪردارن عمر، مارئيءَ ۽ ڪوٽ بابت ڪنهن نوس يا نئين تحقيقي مواد بجاءِ صرف نصاب ۾ مختلف سطحن تي شامل ڪجهه لوڪ ڪٿائي cut-paste جو ورجاءُ ٻڌڻ لاءِ مليو. Climax تڏهن ٿيو جڏهن هڪ سرائيڪي مهمان اسٽيج تي اچي چيو: ”عمر ڪير، مارئي ڪير يا ڪوٽ ڇا؟ مون کي ڄاڻ ناهي، پر عمر-مارئيءَ جو قصو شاعر هن ريت بيان ڪيو آهي.“ انڪانپوءِ ڪنهن ڊرامي جهڙن جذبن کي ڇهنڊڙ لفظ پوئيل منظوم ڊائلاگن ۾ قصو بيان ڪيائين. سڄو پنڊال تاڙين سان پُرڻ لڳو. مون کي پنهور صاحب جا لکيل لفظ ڇٽا سمجه ۾ اچڻ لڳا ته: ”عمر-مارئيءَ جو قصو تاريخ نه پر مائوٽ ميڊيا چئنلن جو گهڙيل ۽ گُل ٽاڪيل هڪ ناٽڪ آهي.“

اسان جا لوڪ ڪٿاڪار، شاعر، سگهڙ ۽ اديب سنڌ جي ڌرتي صوفين ۽ پيرن فقيرن حوالي ڪرڻ لاءِ وَرَ ڪنيو بيٺل نظر ايندا. جڏهن ته پنهور صاحب جي عُقابي اک جتي ان sentiment جي پروان چڙهڻ جو ڪارڻ ٿيندڙ صوفين جو ڪارنامو يعني ڪٽر ڌرمي/مذهبي بنڌڻن کي ڍرو (loose) ڪري ماڻهن ۾ ذهني آجپي جو احساس اڀارڻ ڏسي وٺي ٿي اتي ماڻهن جي سوچ جو اهڙو رچاءُ به ڏسي وٺي ٿي جنهن هيٺ هتي ”ديسي“ سورمن جي پيٽ ۾ ”ولائي“ سيدن، صوفين ۽ پيرن جي قبرن ۽ يادگارن جي وڌيڪ تعظيم ٿيڻ لڳي. نه رڳو ايترو پر هو صوفين جا ٻيا روپ پڻ اجاگر ڪري ٿو. هو ماضيءَ جي گهڻي ياڳي صوفين ۽ پيرن فقيرن کي روحانيت کي مالي ۽ سياسي مفادن لاءِ ڪم آڻيندڙ ۽ ڪجهه کي پرڏيهي حاڪمن جا ساتاري قرار ڏئي ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته اهي اتان ملندڙ مال تي وڏي نٿ سان رهندا هئا. مثال طور بهاءُ الدين ذڪريا جنهن کي غوث ڪري مشهور ڪري ويو آهي تنهن کي پنهور صاحب ثبوتن سان دهليءَ جي حاڪم التتمش جو جاسوس ثابت ڪيو آهي. اُڄ جي صوفين لاءِ ثبوتن آڌار چٽو لکيو اٿس ته انهن پنهنجي مريد سنڌ جي راڄ ڌڻين (سورمن ۽ سمن) کي دهليءَ جي سلطانن آڏو ڪيترائي پيرا هٿيار ڦٽا ڪرايا. خير! هاڻ ته ايراني ۽ وچ ايشيائي صوفيائين ۽ پيرائين گادين (بخاري، گيلاني/جيلاني، لڪياري، مشهدي، سبزواري، همداني، شيرازي، ترمذي) جا پونير ۽ پڳدار جڳن کان سنڌ ۾ آباد ۽ جنهن سنڌو سڀيتا تي اڄ نه رڳو اسان پر سڄي دنيا ناز ڪري ٿي تنهن جي سرچيندڙن جي پونيرن منجهان ڪن کي ٿيلهي سنڌ مان ئي ٻاهر ڪڍي ته ڪن کي ”پنهنجي ئي سوين پيڙهيون پُرڪن جي ڏيهه ۾ ڌاريا“ مفهوم وارو ”اقليت“ نالو ڏئي پاڻ حڪمران بڻجي ويٺا آهن. هلندڙ دور جي ڪجهه صوفين جن جي شان ۾ وڏن نالن وارن عالمن ٿلها ڪتاب لکيا آهن، تن منجهان هڪ جو ڏهاڙو ملهايو پئي ويو. پنهور صاحب کي approach ڪيو ويو ته ان موقعي تي پنهنجو تحقيقي مقالو پڙهي. پنهور صاحب پاڻ مون کي ٻڌايو ته هن اها دعوت قبول ڪرڻ لاءِ شرط رکيو ته هو تاريخ جي پروڙ لاءِ طيءَ ڪيل پنهنجي متن مطابق صرف حقيقتون بيان ڪندو، پوءِ اهي حقيقتون هاڪاري ليکجن توڻي ناڪاري. دعوت ڏيندڙ پنهور صاحب کان حقيقتن جو وچور گهريو. موت ۾ پنهور صاحب کيس ڪجهه حقيقتون دستاويزي ثبوتن سان ٻڌايون ۽ چيو ته هو اهڙي شخص بابت ناڪاري ڏيک لکائي صرف کيس پڌائيندڙ ڳالهين نٿو ڪري سگهي. دعوت ڏيندڙ معذرت ڪري هليو ويو.

پنهور صاحب سنڌ واسين جي سوچ جي رچاءُ جي حوالي سان چوي ٿو ته سنڌ ۾ ائين به ٿيو ته ڪن ڏاهن ماڻهن پراڻن ”تيرتن“ کي ڦيرائي ”مزارون“ بڻائي ڇڏيو، شايد ان ڪري ته جيئن اهي ميسارجڻ کان بچي پون. مون کي ته سنڌ جي هن مهان مڃيل جاڪوڙي ڏاهي جي پنهنجي يادگار سان به ائين ٿيندو ٿو لڳي. ڇو ته نه ته سندس نالي سان prefix سيد يا حضرت لڳل آهي ۽ نه ئي قدرت کي فطرت يعني nature ۽ خلقتهارن يعني creators کي گذريل ڏهن هزارن سالن دوران انساني تصورن جي ولوڙي جو مڪڻ سمجهندڙ atheist طور ڄاتو ويندڙ هن ڏاهي جو ڪو مجاور پيدا ٿيندو نظر ٿو اچي، جيڪو سندس ڪرامتن جا قصا گهڙي کيس پير بڻائي ڇڏي. پر وري سندس ئي لکڻين کي آڏو رکي سوچجي ته هت سڀ ڪجهه ٿي به سگهي ٿو. پاڻ ئي لکيو اٿس ته: ”يا ته راجا پنهنجو ڌرم راج مٿان مڙهندو آهي يا پاڻ کي به راج جو ڌرم مڃڻو پوندو اٿس“. ڪجهه ڏاهن ائين به لکيو آهي ته: ”ٻڌ ڌرم جي وجود وٺڻ وارن ڪارڻن ۾ ٻين گهڻين شين سان گڏوگڏ بت پرستيءَ خلاف ڪروڌ (احتجاج) پڻ شامل هو، پر برهمڻن جي بجاءِ ترڪيب جادو ڪري ڏيکاريو ۽ آريا پروهتن جي پراون کي پنهنجو بڻائڻ واري پاليسيءَ خود ٻُڌ کي ئي بت بڻائي، پوڄجڻ واري وٽ بڻائي ۽ مَن، مندرن ۽ ٽڪائڻن ۾ کوڙي ڇڏيو.“ جيڪڏهن ائين ٿي ويو ته شايد هڪ مڃيل سنڌي سائنسدان جي پورهئي مٿان دڙ وري ويندي.

پنهور صاحب جي راءِ ۾ سنڌ کي لوڪ ڪٿائون ۽ ڏند ڪٿائون ميڙي ڪوڙ (ڊير) لڳائيندڙ سنڌي ادبي بورڊ کان وڌيڪ ضرورت

سائنسي تحقيق کي هتي ڏيندڙ ڪنهن اداري جي هئي ۽ جيڪڏهن ورهاڱي کان ستت پوءِ ائين ٿئي ها ته هن وقت سنڌ واسين جي سوچ توڻي سماجي ۽ سياسي صورتحال جيڪر ڪجهه ٻي هجي ها. پاڻ ان ڏس ۾ عملي ڪم به ڪيائين ۽ ڪنهن شاعر، سگهڙ يا لوڪ ڪٿاڪار بجاءِ هڪ سائنسدان طور پاڻ مڃائي ستاره امتياز ماڻيائين.

منهنجي ڄاڻ مطابق پنهور صاحب کي سندس سر سڃاڻي ڪيٽ ۾ دفن سندس وصيت مطابق ڪيو ويو. مان پٺيان ٿو ته ان وصيت پٺيان ٻه ڳالهون آهن: هڪڙي اها ته پنهور صاحب پنهنجي بُنيءَ کي هڪ الڳ يادگار جي حيثيت ڏيڻ پئي گهري يعني ايم. ايڇ. پنهور بُني (سنڌ ۾ بُني نالي ڪوڙ سارا تاريخي ماڳ آهن ۽ ايم. ايڇ. پنهور جي بُني به هڪ تاريخي ماڳ آهي) يا چئجي ته ڪنهن سيد، صوفيءَ يا نام نهاد روحاني شخصيت، جن کي هو پاڻ کان مٿي، مقدس يا پوتر نه ليکيندو هو، جي پيرانديءَ يا ان سان منسوب قبرستان ۾ پاڻ پورائي پورجي وڃڻ نٿي چاهيائين؛ ۽ ٻيو آهي هڪ گجهو مطالبو ته ”اتي MHPIST يعني ايم. ايڇ. پنهور انسٽيٽيوٽ آف سائنس اينڊ ٽيڪنالاجي ٺهڻ گهرجي“ (جيڪو اڳتي هلي يونيورسٽي ٿئي). ڇو ته ”سنڌ جي خدمت رڳو طبعي زندگيءَ تائين“، ايتري محدود سوچ ايم. ايڇ. پنهور جهڙي ڊگهي نظر رکندڙ شخص جي نٿي ٿي سگهي.

تڏهو ته ڪيتيءَ کي تهذيب (سيپٽائيءَ يا سيپٽا) جي اوسر جو ڪارڻ سمجهندڙ، ان کي پنهنجي اباڻي ڪرت مڃيندڙ ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين ان سان لاڳاپيل رهندڙ ايم. ايڇ. پنهور سنڌ جي ٻنين کي وڌ ۾ وڌ اُڀائو بڻائڻ لاءِ وس ڪرڻ سان گڏوگڏ سنڌ واسين جي چلر ٻڌي ويل ذهني ڪي به ڪرڙن بلڪ ڪيڙن ۽ گڏ يا اُٿلاڻي ڏيڻ جا وس ڪندو رهيو آهي. سندس ڪم ۾ ڪوڙ سارا ٻيا نالا گڻ به موجود آهن، جن تي ڌيان ڏيڻ ۽ سمجهڻ جي ضرورت آهي.

سنڌ ايم. ايڇ. پنهور جهڙو دنيا جي هر مذهب کان ڌار نج سائنسي ۽ انساني تاريخ جي حقيقتن ۾ ويساهيندڙ توڻي وڏي واڪي پرچاريندڙ ڏاهو ۽ سچ پچ سائنسدان، تاريخدان، جاگرافيدان، نقشا ٺاهيندڙ (ڪارٽوگرافر)، آثار پارڪو (آرڪيالاجسٽ)، آدم پارڪو (اٽنٿرو پولاچسٽ) ۽ تحقيق کي سائنسي انداز ڏيندڙ پلوڙ سنڌ پارڪو (سنڌالاجسٽ) پيدا ڪيو. مان نٿو پٺيان ته اهي سڀئي گڻ صدين ۾ ڪنهن هڪ اڌ کان وڌيڪ سنڌيءَ جي نصيب ۾ آيا هوندا. ان ليکي پنهور صاحب جي وڃڻ سان سنڌ جو تمام وڏو نقصان ٿيو، جنهن کي شايد سنڌ واسين اوتري شدت سان محسوس نه ڪيو، پر اڳتي هلي جڏهن سندس خال ۾ چڻ ڏکيو لڳندڙ تڏهن ضرور ڏکارا ٿيندا.